

Николай Аретов

Институт за литература, Българска академия на науките

naretov@bas.bg

Още веднъж за П. Р. Славейков и жените

Nikolay Aretov

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Once again about Petko Slaveykov's attitude toward women

Abstract

This paper deals with several well-known topics in a slightly different way: Petko Slaveykov's articles on women's question, his criticism of European fashion, and his love poems and their relations with his personal life. He was a great advocate of the emancipation of women, not without some restrictions typical for his time. His writings demonstrate different images of the author that were determined by the genres, patterns used by him, and the trends in society and literature; they also evolved with the age of the author.

Keywords: Petko Slaveykov, poetry, woman's education, love poems, the emancipation of women

П. Р. Славейков и жените е добре позната тема, която има различни аспекти, всички те коментирани пространно – издаваното от него първо женско списание „Ружица“ (1871) и публикациите му за възпитанието на девойките, сатиричното му отношение към жените и (женските) моди, присъствието на жените в поезията му, жените в личния му живот... Нерядко тези теми са представяни едностранчиво и това поражда известно напрежение между различните интерпретации.

На първо място по право застава ангажираното отношение на публициста Петко Славейков към образованието на девойките. „Еманципаторските“ му идеи са пръснати в различни публикации,

в по-обобщен вид те се откриват в брошурата му „По въпроса за жените“ (1869), преди и след това и в статиите „За жените“ (Гайда, г. 2, бр. 21 и 22, 17 и 24 апр. 1865; Славейков, Т. 5, 1980: 209), „Възпитанието на девойките“ (Гайда, г. 3, бр., 1866; Славейков, Т. 5, 1980: 252-254), „Една дума за жените“ (Македония“, г. 3, бр. 2, 7 дек. 1868; Славейков, Т. 6, 1980: 169-172), „Женските дружества у нас“ (Македония, г. 3, бр. 39, 23 авг. 1869; Славейков, Т. 6, 1980: 289-292), „Воспитанието на жените“ (Македония, г. 4, бр. 82, 21 септ. 1870; Славейков, Т. 6, 1980: 550-551), „По възпитанието на жените“ (Ружица, 1871, бр. 1; Славейков, Т. 7, 1981: 253-556), „Здравият и хубостта на жените“ (Ружица, бр. 1 и 2, 1871; Славейков, Т. 7, 1981: 256-564), „Размишления за женския пол“ (Читалище, г. 3, бр. 2, 1872; Славейков, Т. 7, 1981: 332-337) и др.

Идеите до голяма степен се повтарят, понякога и части от текстовете. Тезата на автора е, че „Възпитанието на момчетата е съвсем пренебрегнато у нас...“ и то трябва да се развива, но по начин, по-различен, отколкото образованието на момчетата. Образованието на девойките трябва да бъде сведено до даване на знания, които ще им позволят да изпълняват успешно задълженията си на бъдещи майки и домакини. Те трябва да изучават ръкоделие, което ще ги подготви „за утрето на брака, когато жената става готова за най-високото си служение“. (Македония, г. 3, бр. 16, 13 януари 1869) Славейков иска да види жените „мирни, покорни, кротки, простодушни, благонравни“, мълчаливи, работни, „добри, умни и хубави“, срамежливи, „благ“, като възприема жената освен като майка и домакиня още като цвете (Гайда, г. 1, бр. 1, 15 юни 1863; Гайда, г. 2, бр. 6 от 23 август 1864) и предупреждава, че от „мека възраст“ жените се учат да крият своите чувствования“ (Гайда, г. 3, бр.17, 1 септември 1866) (вж. Данова 2023).

Както изтъква Кр. Даскалова, Славейков, наред с други мъже възрожденци, когато подкрепят идеята за образование на жените по европейски (френски) образец, използва традиционалистки аргументи. На първо място – във връзка с частния живот – за да станат жените по-добри майки и домакини, полезни и приятни „другарки“ на своите съпрузи; на второ място – във връзка със задачите на българското общество тогава – за да се възпитат жените в патриотизъм и бъдат мобилизирани за националните цели като станат по-добри възпитателки на своите деца – бъдещите граждани на българското „отечество“. Идеята (на Ж.-Ж. Русо), че „жената“ трябва да бъде образована, за да служи по-добре на отделния мъж,

или със Славейковите думи: „да стане добра другарка на мъжа“, е една от най-популярните сред интелектуалния елит на българското общество (Даскалова 2001, вж. и Offen 2000: 47).

По сходен начин Н. Данова обобщава разгърнатите си наблюдения върху идеите му, на него и на неговите съвременници, за образованието на девойките:

Дори автори като Берон, Фотинов и Славейков, които са утвърдени в съзнанието ни като еманципатори на жената, фактически поддържат тезата, че момиченцата трябва да се образуват, но само дотолкова колкото да могат да изпълнят своето предопределение на майки, съпруги и домакини [...] някои знания биха навредили на девойките и само лишават дъщеря си от образование. (Данова 2023)

Желаният идеален образ на образованата, пък било то и по този ограничен начин, жена трудно се съгласува с навлизането на европейските нрави и модите в облеклото. Интересно е, че по това време те (нравите и модите) са забелязвани и критикувани преди всичко при жените. И Славейков, който наистина е запомнен като небрежен към собственото си облекло, което обаче винаги е „европейско“, не се уморява да иронизира това, което вижда като увлечение на жените по новите за времето моди. Това отношение е общо място в писанията от епохата, но Славейков, наред с Войников и др., е сред най-ярките му изразители. Насмешките му се откриват и в публицистичните му текстове (статии и фейлетони), и в комедията „Малакова“ (Гайда, г. 1, бр. 22-24, 1864; Славейков, Т. 4: 127-140), и в много негови стихове. Закачките с този тип женска рокля се появяват и на доста други места в „Гайда“: „Лясковски малаков“ (Гайда, г. 1, бр. 7, 7 септ. 1864; Славейков, Т. 2 1978: 352), „Ползите от малаковите“ (Гайда, г. 1, бр. 20, 16 май 1864; Славейков, Т. 2 1978: 361), „Малаковите“ (Гайда, г. 1, бр. 21, 25 май 1864; Славейков, Т. 2 1978: 363), „Едно чудо“ (Гайда, г. 1, бр. 24, 15 юни 1864; Славейков, Т. 2 1978: 363).

Наред с критиките към модите Славейков публикува и много други по-добронамерени закачки към нежния пол, някои от тях преводни. От петия брой на „Гайда“ се появява непостоянната рубрика „От вестник на жената“ (Гайда, г. 1, бр. 5, 10 авг. 1863), тук, както и в други кратки текстове, влизат афоризми и добродушни закачки с нежния пол.

* * *

Както е известно, значителен дял от ранната поезия на П. Р.

Славейков представляват любовни песни, на места твърде фриволни, много често преведени от гръцки и турски. Някои от представителните образци на Славейковата любовна лирика са относително познати – „Помня, помня, мило либе“, „Борба за целувка“, „По моря се скитам ази“, „Не растат саминки в поле цветовете“. Част от тях днес трудно се свързват с доминиращите школки представи за възрожденски поет. Два примера от 1852 г.:

Гиздаво момиче,
бяло Иваниче!
Вчера тя видях,
на чардак седеше,
бял памук предеше,
вярвай изгорях.

(„Гиздаво момиче“, Песнопойка, 1852; Славейков, Т. 1, 1980: 50-51)

Белите ти ненки аз милея
и зарад тях вехна, тлея.
Ти ги имаш, мили цвете,
как трендафил китка цвете.
Разкопчай ги, покажи ги
и на мене харижи ги.

(„Руса коса аз желая“, цит. по Михайлов 2002: 38)

Може би си струва да се спомене, че и Вазов, след едно представление на „Геновева“ в Карлово, впечатлен от видяната на сцената Елена Божинова, пише подобно стихотворение – „На непознатата девойка“ (1871), публикувано в „Майска китка“ (1880):

Твойте ненки страстни
не видя в тоз час,
но те са прекрасни,
туй догаждам аз.
Може би приличат
на два портокаля,
затуй ме привличат
та да ги погаля.

Подобни стихове, наистина епизодично, се появяват и в следосвобожденските издания на Славейков. В „Календарче“ (1884) е поместено стихотворението „Две моми“, писано може би по-рано:

Две моми ме либеха
и при мене идеха.

Както му е адетя,
аз ги либех и двете.
Време доде и стана,
днес не зная горкана
коя от тях да зема
или коя да не земам.
Едната е пъстроока,
руса ѝ е косага (руси ѝ са космите),
а другата черноока,
кат ябълка клоната (ябълки гърдите).
Ах, да можех аз клетий
да ги зема и двете.
(Славейков 1978-1982, Т. 1: 259, 368)

В този контекст изследователите обичат да споменават и „За хубостта на жените“, публикувано в „Славейче или събрание на различни песни български и турски за разтуха на младите“ (Цариград, 1864), което също не е включено в осемтомното издание на съчиненията му.

* * *

Изследователите откриват част от младежките увлечения на Славейков, опитват се да ги свържат със стиховете му; в повечето случаи става дума за непубликувани шеговити младежки опити. В ученическите си години той забравя в класната стая стихове за някоя Аница, негов приятел ги намира и много по-късно си спомня за тях:

Аницо, Аничке, бяла павуничке,
Що ходиш по двора, що те тъга бори...
(Баева 1966: 59)

В дневниковите му записки е спомената ненаименована млада вдовица търновка, в Севлиево е увлечен по Марийка Зурева (Дафинов 1997: 65), на която също посвещава кратко непубликувано стихотворение (Литературен архив 1959: 63). Следва тревненката Иванка (Иваничка), според някои на нея е посветено стихотворението „Гиздаво момиче / бяло Иваниче!“. В писмата си поетът споделя за любовните си мъки по други, неназовани девойки, месеци преди брака с Иринка (вж. Дафинов 1997: 80-81). В само частично запазените в ръкопис негови „Дневни записки“ от 1851 г. той полугласно споделя за чувствата си, останали вероятно несподелени, към неназована

тревненска вдовица, на която посвещава и елегични стихове, останали в бележките му:

Сълзи роня и мълча, да думам аз не смея,
станах каил да умра, но сал за теб живея. [...] (Славейков, Т. 3 1879: 171)

Малко преди брака поетът скалпва няколко стиха по повод цветето, което бъдещата му съпруга му подхвърлила през оградата:

Ирина, Иринчице, изгори ма,
Иринке, твоята китка каранфил!
(Славейков 1927: 22)

По-късно, през 1857 г., в писмо споменава, че иска да се сгледа за „някоя черноока костелива гъркиня фенерлийка“ (Бонева 2020: 80). Според мнозина изследователи обектите на младежките му любовни увлечения са споменати в стихотворението му по имена, което не е попаднало в осемтомното издание на съчиненията му. В повечето случаи това са само догадки.

Ранните любовни стихове на Петко Славейков бързо стават популярни, а критиката, доколкото я има по това време, пък и по-късно, се отнася негативно към тях. Те са посрещнати остро от мнозина съвременници. Цариградският кръг не приема тези стихове. Негативно за тях се изказват Т. Бурмов, М. Балабанов, Иванчо Хаджипенчович и др. Обвиненията идват и от руските възпитаници, които в случая са на едно мнение с цариградчани. Нешо Бончев, след като споменава с добра дума „Не пей ми се“, продължава:

А ние чакаме г. Славейкова занапред да пее, защото не броим за сериозно нещо предните негови ергенски, еротически песни, които на времето все учехме наизуст, но които току-речи, не оставиха диря след себе си. (Бончев 1983: 91-92)

Литературните историци в общи линии възприемат тази оценка, включително и Пенчо Славейков, който пише „Баща ми в мен“, но се изказват негативно за любовните му стихове. В предговора към избраните съчинения на Петко Славейков от 1901 г. синът пише:

Стихотворенията, които Петко Славейков е писал в ранната си младост, при всичко, че тогавашните хора ги ценели за хубави, могат смело съперничи с най-безсмислените драскотини на днешните наши, храни-боже, стихотворци. [...] Тия песни са недостойни за Славейков. (Славейков 1901: XIV)

Самият П. Р. Славейков се опитва да обвърже писането на подобни стихове с патриотични мотиви, с което някак си да оправдае, да извини „младежките увлечения“. Струва ми се, че в случая поетът не е напълно искрен и не е напълно убедителен. По-късно, след Освобождението, П. Р. Славейков ще обяснява с доста по-спокоен и сговорчив тон, а и без да навлиза в рисковани подробности:

Повечето от стиховете, които бях съчинил, бяха училищни – за поощрение младите към учение; любовни, за да отърва младежите от турските песни, които по онова време бяха на мода да се пеят, или пък такива, с които подгаврях гръцките владци и техните мекерета. (Славейков, Т. 3, 1979: 25).

Полемичната насоченост е преминала на по-заден план, но тезата е сходна – зад любовните стихове, зад „песните за душата“ стоят патриотични мотиви, а и тези стихове са поставени редом с другите („за народа“) – училищни и подгаврянията с гръцките владци. Възможно е да се предполагат и други, не непременно алтернативни мотиви за създаването на любовните песни – и преди всичко това, че Славейков явно цени жанра, но не смята за възможно, необходимо, а и адекватно на епохата и на доминиращите представи за литература, да го заяви публично.

На хедонистичния образ на жената (вж. Алексиева 2007; Алексиева 2012) се противопоставят няколко други, в известна степен идеализирани. Те присъстват най-ярко в две емблематични поеми, които излизат почти едновременно през 1873 г. Едната е „Изворът на белоногата“ (Читалище, г. 3, бр. 10, 31 юли 1873), която присъства в христоматиите и в училищното образование и, поне според доминиращите интерпретации, обрисова един тип българка – красива и скромна пазителка на родното; другата е „Бойка войвода“ (Читалище, г. 3, бр. 11, 31 август 1873), публикувана месец по-късно, която представя героичната жена.

И накрая, но не на последно място, отношението на Славейков към жените в биографичен план. Въпреки пламенната си защита на девическото образование, той не осигурява образование на собствената си дъщеря Донка (1855-1937). Факт, на който по-разгърнато се спира едва в наши дни една чужда изследователка (Рийвз-Елингтън 2001: 121-134), като трудът ѝ е публикуван и на английски. За разлика от Донка синовете в семейството получават възможност за добро образование: Иван учи в английски колеж в Малта, след това в Роберт колеж в Цариград, Христо завършва право

в Харков, Рачо учи в Роберт колеж и в Русия, рано починалият Райко също учи в Николаев; малко парадоксално Пенчо, най-изявеният сред тях, като ученик има най-несистемно образование, а в Лайпцигския университет постъпва като вече наложен автор и едва ли разчита на подкрепата на възрастния си баща. Колкото до слабото образование на Донка, според някои причината е и в това, че майката Ирина е настоявала тя да остане при нея и да ѝ помага в отглеждането на другите деца. Освен Донка, Петко има и още една дъщеря Пенка / Пена (1870-1896), но тя израства по-скоро в следосвобожденското време и учи в Цариградския американски девически лицей.

Въпреки немалкото Славейкови стихотворения, посветени на жените, в тях трудно може да се открият творби, вдъхновени или посветени на жените в живота на поета. Оставяме настрана майката, починала скоро след раждането му, и втората съпруга на баща му, към която Петко храни най-топли чувства. Доколкото не става дума за обобщен образ, символ на родината, тя може би присъства в поезията му, вероятно в най-представителното и най-изповедното му стихотворение „Жестокостта ми се сломи“:

Но, майко, чух как богу дух си дала,
преследвана за мойта смелост-грях,
размислих как невинно си страдала
за туй нали, че твой син ази бях?
(Читалище, г. 3, кн. 4; Славейков, Т. 1 1978: 131)

В следващия брой на „Читалище“ излиза друго стихотворение – „Не кълни мя, мила мамо, от гроба“ (Читалище, г. 3, кн. 5; Славейков, Т. 1 1978: 132) – в което има подобен образ на майката.

Две жени заемат важно място в живота му – съпругата Иринка, майка на седемте му деца, и любовницата Катерина (за нея вж. Аретов 2006). Петко и Ирина се женят през 1853 г., в началото младият поет се чувства окрилен, но отношенията между двамата се влошават – слабо грамотната Ирина не се интересува от поезията му, а Петко често и задълго отсъства от Трявна. По-късно роднините им ще си спомнят за нея като за строга и властна жена (вж. Баева 1966). Малко преди брака поетът скалпва цитираните по-горе няколко стиха.

Хедонистките настроения в поезията са едно, но споделеното в писмата отношение към жените е по-мрачно. През 1860 г., няколко години след брака си, той пише на поп Койо Витанов: „Аз дадох вече клетва – и клетвата ми е силна и страшна – да не се косне ръката

ми до никоя от тоя дяволски пол, ако ще ми се представи и самото съвършенство.“ (Славейков 1904). И по-късно, на 25 януари 1865, година преди срещата с Катерина, пак до поп Койо Витанов:

О, ако аз бях уверен в моето нещастие, аз не бих преживял ни една минута, но ако искам да живея, то е че не мога да вярвам сичко, що адский дух ми нашепнова, и са надея рано или късно да се открие истината и аз съм готов да искам прошка за моето неволно и несправедливо подозрение. (Славейков, Т. 8, 1982: 170)

В „Ружица“ (кн. 2, 1871) може да се прочете и един ироничен афоризъм за брака: „Оженването се ражда от залюбването, както оцетът от виното“.

Чувствата на зрелия Славейков към Катерина са по-силни и по-трайни. Но и тя не попада в поезията му. Наистина, според С. Баева, героичният образ на Бойка войвода „ни напомня Катерина“, елегичните настроения на поета след загубата на любимата му се откриват и в други творби. Например в „На нова година“, публикувано в „Кратък месецослов“ (1875):

Твоят спомен всичко заглушава,
той ме кара стихове да пиша,
сал за тебе днес сърце бие,
с теб живея, за теб само дишам...
(Цит. по Баева 1968:191).

И до днес Катерина е недокрай осмислен образ на един тип жени от това време. А нейната връзка с Петко е тема, която продължава да привлича интереса на автори, за добро или за зло, повечето от тях са сред сътрудниците на популярните медии, които имат вкус към сензационното. Няколко подобни заглавия: „Петко Славейков имал две жени накуп“ (Магдалена Гилова, Епицентър, 2014), „Петко Славейков живял с 2 жени едновременно“ (Г. Минчева, Жената днес, 2015), „Веруюто на Петко Р. Славейков: Жените са дяволи, които ни проваждат в пъкъла през райските врати. Семейните драми на мастития поет, вестникар и просветител. Голямата му страст е музата на Раковски – Катерина Стойоглу“ (Ретро, 2022) и т.н. На места текстуалните връзки между тези писания са очевидни.

Интересен е един жест на Славейков към Катерина и към една друга жена, с която няма сантиментална връзка. През 1870 г.

печатницата на „Македония“ публикува една книга – „Зла жена...“, на която е отбелязано „издава Екатерина Стойоглу“. В края на книгата е поместена бележката: „Умолява се почитаемият преводчик да ни извини за малки някои поправки, които дерзнахме да направим в настоящия му труд.“ Неясен е характерът на тези „малки някои поправки“, неясни са причините, които са ги продиктували, не е ясен и извършителят. Доброто образование и качествата на преводача (бил той Димитър Душанов или съпругата му Рахил, въпросът не е докрай изяснен) (Вж. Аретов 1988:72) не предполагат редакторска намеса на Катерина. Малко вероятно е и тя да е разполагала със средства да финансира изданието. Но какво остава тогава – може би да допуснем своеобразен литературен жест на Славейков, който е пожелал да постави името на Катерина върху една книга с „женска“ проблематика – „Зла жена. Смешно представление в три действия. Женско сърце. Приказка“...

* * *

В един момент хедонистът Петко Славейков, остро критикуван за връзката с Катерина, се изявява като моралист. Разбира се, мотивите му са по-различни и съвременниците лесно ги разчитат. В полемичната му статия „Право“ – поборник на кривото“ (Македония, г. 5, бр. 11, 16 март 1871; Славейков, Т. 7, 1981: 50-57) вестникът е наречен „калугерска подлога“. Поводът е, че, според мълвата, архимандрит Григорий е имал любовна връзка със съпругата на Димитър Добрович, който заловил прелюбодейците. Григорий (според Славейков той е кум на Найденов, редактора на „Право“) побягнал и се скрил при своя покровител Иларион Макариополски. Печатницата на Славейков пуска анонимната брошура „Какъв е един, който ся готви кандидат за архиерей в народната ни черква“ (Цариград, 1871), писана вероятно от гневния съпруг, но приписвана на Славейков, с далечната цел да zlepостави Иларион и да попречи на избора му за екзарх. (Вж. и Славейков, Т. 7, 1981: 646-647). По повод брошурата в „Право“ излизат няколко дописки, които възразяват на Славейков (Право, г. 6, бр. 1, 1 март 1871; бр. 2, бр. 8, март 1871; бр. 12, 17 май 1871; г. 7, бр. 8, 1 май 1872), като и Найденов, и неговите сътрудници недвусмислено виждат в брошурата противопоставяне срещу възможната кандидатура на Иларион за екзарх.

Спорът надхвърля конкретния случай и се преплита с по-общия проблем за устройството на Екзархията. Славейков публикува

пространната статия „Належащи размишления“ (Македония, г. 4, бр. 33-44, март-април 1870; Славейков, Т. 6, 1980: 411-451), в която не са визирани конкретни имена и събития. „Право“ възразява в статията „Извикани обяснения“ (Право, г. 5, бр. 52, 22 февруари 1871; г. 6, бр. 1, 1 март 1871), в която се твърди, че Славейков „пише хамалски и грубо“, че вестниците му се пишат с „ангария“, намеква се и за връзки със „зломисленици“ отвъд Дунава.

* * *

Да се опитам да обобща тези бележки. Ясно се забелязват различните образи на поета и публициста Петко Славейков, различните роли, в които той влиза. Те се дължат на различни причини. От една страна, това са жанровете, към които той се насочва, а и моделите, които следва и в поезията, и в публицистиката, пък и на източниците, които превежда или адаптира. От друга страна, с възрастта и с житейските прежеждия разбиранията и настроенията му се променят. Когато се забелязват тези промени, а и идеите, с които днес не сме съгласни, трябва да се държи сметка за времето и за условията, в които те са изречени. И когато се поставят редом с казаното и писаното от неговите съвременници, не може да не се забележи, че Петко Славейков е сред водещите фигури, насочили се към изразяване на най-напредничавите идеи на своето време, свързани с жените.

Литература

- Алексиева 2007:** Алексиева, Анна. Еротичната поезия на П. Р. Славейков и българското канономоделиране. - Електронно списание LiterNet, 02. 01. 2007, № 1 (86). [Aleksieva 2007. Aleksieva, Anna. Erotichnata poeziya na P. R. Slaveykov i balgarskoto kanonomodelirane. - Elektronno spisanie LiterNet, 02. 01. 2007, № 1 (86).]
- Алексиева 2012:** Алексиева, Анна. Българската поезия от 40-50-те г. на XIX век. Роли на субекта. София: Кралица Маб, 2012. [Aleksieva 2012. Aleksieva, Anna. Balgarskata poeziya ot 40-50-te g. na XIX vek. Roli na subekta. Sofiya: Kralitsa Mab, 2012.]
- Аретов 1988:** Аретов, Николай. Димитър и Рахил Душанови. София: Народна просвета, 1988. [Aretov 1988. Aretov, Nikolay. Dimitar i Rahil Dushanovi. Sofiya: Narodna prosveta, 1988.]

- Аретов 1988:** Аретов, Николай. Един „неочакван“ образ на П. Р. Славейков. Как да се справим с него. – Литературна мисъл, 2006, № 2, 22-41. [Aretov 1988. Aretov, Nikolay. Edin „neochakvan“ obraz na P. R. Slaveykov. Kak da se spravim s nego. – Literaturna misal, 2006, № 2, 22-41.]
- Баева 1966:** Баева, С. Пенчо Славейков в семейна среда. - Литературна мисъл, г. 10, 1966, № 2, 54-66. [Baeva 1966. Baeva, S. Pencho Slaveykov v semeynna sreda. - Literaturna misal, g. 10, 1966, № 2, 54-66.]
- Баева 1968:** Баева, Соня. Петко Славейков. Живот и творчество. 1827-1870. София: БАН, 1968. [Baeva 1968. Baeva, Sonya. Petko Slaveykov. Zhivot i tvorchestvo. 1827-1870. Sofiya: BAN, 1968.]
- Бонева 2020:** Бонева, В. Петко Р. Славейков. Ръкописно наследство. София: Фабер, 2020. [Boneva 2020. Boneva, V. Petko R. Slaveykov. Rakopisno nasledstvo. Sofiya: Faber, 2020.]
- Бончев 1983:** Бончев, Н. Съчинения. София: Български писател, 1983. [Bonchev 1983. Bonchev, N. Sachineniya. Sofiya: Balgarski pisatel, 1983.]
- Данова 2023:** Данова, Надя. Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите. (XVII-XIX век). София: Парадигма, 2023. [Danova 2023. Danova, Nadya. Kak e zhivyana i kak e mislena detskata vazrast ot balgarite. (XVII-XIX vek). Sofiya: Paradigma, 2023.]
- Даскалова 1998:** Даскалова, Красимира. Българските жени в социални движения, закони и дискурси (1840-1940). - В: От сянката на историята. Жените в българското общество и култура - том 1, София: ЛИК, 1998. [Daskalova 1998. Daskalova, Krasimira. Balgarskite zheni v sotsialni dvizheniya, zakoni i diskursi (1840-1940). - V: Ot syankata na istoriyata. Zhenite v balgarskoto obshtestvo i kultura - tom 1, Sofiya: LIK, 1998.]
- Даскалова 2002:** Даскалова, Красимира. Женската идентичност: норми, представи, образи в българската култура от XIX - началото на XX век. – В: Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX-XX век). Т. 1. София: Институт за изследване на интеграцията, 2001. [Daskalova 2002. Daskalova, Krasimira. Zhenskata identichnost: normi, predstavi, obrazi v balgarskata kultura ot XIX - nachaloto na XX vek. – V: Balkanski identichnosti v balgarskata kultura ot modernata epoha (XIX-XX vek). T. 1. Sofiya: Institut za izsledvane na integratsiyata, 2001.]
- Дафинов 1997:** Дафинов, Здравко. Титанът на Възраждането. Документална хроника за живота и делото на Петко. Р. Славейков.

- София: Родина, 1997. [Dafinov 1997. Dafinov, Zdravko. Titanat na Vazrazhdaneto. Dokumentalna hronika za zhivota i deloto na Petko. R. Slaveykov. Sofiya: Rodina, 1997.]
- Литературен архив 1959:** Литературен архив. Т. 1, П. Р. Славейков. София: БАН, 1959. [Literaturen arhiv 1959. Literaturen arhiv. Т. 1, Р. R. Slaveykov. Sofiya: BAN, 1959.]
- Михайлов 2002:** Михайлов, Камен. Петко Славейков. Поетически послания. 1837-2002. София: Ариадна, 2002. [Mihaylov 2002. Mihaylov, Kamen. Petko Slaveykov. Poeticheski poslaniya. 1837-2002. Sofiya: Ariadna, 2002.]
- Рийвз-Елингтън 2001:** Рийвз-Елингтън, Барбара. Петко-Славейковите дъщери. - В: Красимира Даскалова, Райна Гаврилова (състав.). Граници на гражданството: Европейските жени между традицията и модерността. София: ЛИК, 2001, с. 121-134. [Riyvz-Elingtan 2001. Riyvz-Elingtan, Barbara. Petko-Slaveykovite dashteri. - V: Krasimira Daskalova, Rayna Gavrilova (sastav.). Granitsi na grazhdanstvoto: Evropeyskite zheni mezhdru traditsiyata i modernostta. Sofiya: LIK, 2001, s. 121-134.]
- Славейков 1904:** Славейков, Пенчо П. Писма на П. Р. Славейков. - СБНУ, кн. XX, 1904. [Slaveykov 1904. Slaveykov, Pencho P. Pisma na P. R. Slaveykov. - SbNU, kn. NN, 1904.]
- Славейков 1978-1982:** Славейков, Петко Р. Съчинения в 8 тома. София: Български писател, 1978-1982. [Slaveykov 1978-1982. Slaveykov, Petko R. Sachineniya v 8 тома. Sofiya: Balgarski pisatel, 1978-1982.]
- Славейков 1927:** Славейков, Р. Петко Рачов Славейков. Очерк за очерк за живота му и спомени за него. София, 1927. [Slaveykov 1927. Slaveykov, R. Petko Rachov Slaveykov. Ocherk za ocherk za zhivota mu i spomeni za nego. Sofiya, 1927.]
- Offen 2000:** Karen Offen. European Feminisms, 1700-1950. A Political History. Stanford, California: Stanford University Press, 2000.